

УДК 347.15/17(477):340.15(37)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.52>

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА: РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Глиняна К.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-1778-1021

Глиняна К.М. Особисті немайнові права: рецепція римсько-правових ідей у цивільному праві України.

Вказується, особисті немайнові права становлять важливий елемент приватноправової системи, гарантуючи правову охорону духовних та моральних благ, які є невід'ємною частиною правособ'єктності людини – таких як честь, гідність, ім'я, репутація, недоторканність особистого життя та інші.

Стаття присвячена дослідженню історичних витоків інституту особистих немайнових прав та особливостей рецепції римсько-правових ідей у сучасному цивільному праві України. Акцент зроблено на філософсько-правовому підґрунті римського приватного права, зокрема на впливі грецької філософії, яка сприяла переходу від формального до раціонального праворозуміння, орієнтованого на природне право та справедливість. У цьому контексті аналізуються правові категорії, що стосуються гідності, честі, тілесної недоторканності, соціального статусу особи, а також механізми їх захисту, зокрема через *actio iniuriarum*.

Розкрито роль римського деліктного права як прототипу сучасного правового механізму захисту нематеріальних благ, зокрема через інститут моральної шкоди. Зазначається, що римське право сформувало підвалини сучасної доктрини особистих прав, однак водночас містило внутрішні обмеження — відсутність універсального визнання прав і свобод, що зумовлювало правову нерівність між окремими категоріями населення. Це знаходить підтвердження, зокрема, в обмеженнях правового статусу у шлюбно-сімейній сфері.

Сучасне цивільне законодавство України, спираючись на гуманістичні цінності та правову спадщину римського приватного права, закріплює особисті немайнові права як невід'ємні, непередавані та такі, що підлягають судовому захисту незалежно від майнового виміру. Звертається увага на спадковість правових концепцій, що виявляється як у нормативному змісті, так і в ціннісній природі інституту особистих прав.

У результаті дослідження зроблено висновок про те, що рецепція римських ідей у сфері особистих немайнових прав не лише забезпечує спадковість правової думки, а й виступає чинником формування європейсько-орієнтованої моделі правового захисту особистості в сучасній Україні.

Ключові слова: римське приватне право, рецепція, захист прав людини, особисті немайнові права, цивільне законодавство України, сімейне право, природне право, права людини, сімейні відносини, цивільний кодекс України.

Glyniyana K.M. The reception of roman law in the development of personal non-property rights in Ukrainian civil legislation.

It is indicated that personal non-property rights constitute an important element of the private law system, guaranteeing legal protection of spiritual and moral goods that are an integral part of a person's legal personality – such as honor, dignity, name, reputation, inviolability of personal life, and others.

This article explores the historical foundations of personal non-property rights and the reception of Roman legal ideas in the modern civil law of Ukraine. Particular attention is paid to the philosophical

and legal basis of Roman private law, especially the influence of Greek philosophy, which facilitated the transition from formalistic legal thinking to a rational, justice-oriented model grounded in the concept of *ius naturale*. In this context, the article analyzes legal categories such as dignity, honor, bodily integrity, and social status, as well as the mechanisms for their protection, notably through *actio iniuriarum*.

The role of Roman delict law is examined as a prototype for modern legal instruments aimed at protecting non-material interests, including the concept of moral damage. It is emphasized that Roman law laid the foundations for the doctrine of personal rights; however, it also contained significant internal limitations – namely, the lack of universal recognition of rights and freedoms, resulting in legal inequality across social groups. This is particularly evident in restrictions related to personal status in the sphere of family and marital relations.

Modern Ukrainian civil legislation, building on humanistic values and the legal heritage of Roman private law, enshrines personal non-property rights as inalienable, non-transferable, and subject to judicial protection regardless of their material dimension. The article highlights the conceptual continuity of legal thought, reflected both in normative content and in the value-based nature of personal rights.

It concludes that the reception of Roman legal ideas in the field of personal non-property rights not only ensures the continuity of legal reasoning but also serves as a foundation for shaping a European-oriented model of legal protection of the individual in modern Ukraine.

Key words: roman private law, reception, protection of human rights, personal non-property rights, civil legislation of Ukraine, family law, natural law, human rights, family relations, Civil Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут особистих немайнових прав відіграє ключову роль у системі приватного права, оскільки забезпечує охорону нематеріальних благ, які становлять основу правового статусу особи – таких як честь, гідність, ім'я, репутація, недоторканність приватного життя тощо. Попри закріплення цих прав у Цивільному кодексі України, низка концептуальних, термінологічних і системних питань досі залишається дискусійною як у науці цивільного права, так і в судовій практиці. Зокрема, викликають труднощі питання правової природи немайнових благ, меж їх захисту, механізмів юридичного реагування на посягання, а також способів правової кваліфікації відповідних порушень.

У контексті цих проблем особливої уваги набуває звернення до історико-правових джерел, насамперед до римського приватного права, яке стало фундаментом сучасної європейської цивілістики. Саме римське право вперше запропонувало концептуальні підходи до захисту особистої гідності, честі та фізичної недоторканності, заклавши основи механізмів, що нині застосовуються у формі захисту немайнових прав.

Незважаючи на те, що категорія особистих немайнових прав у сучасному вигляді була сформована значно пізніше, римське право містило численні норми та інститути, які виконували аналогічну функцію. Водночас рецепція цих положень у цивільне законодавство України не була прямолінійною, що створює потребу у доктринальному аналізі глибинних зв'язків між класичними римськими підходами та сучасною українською цивілістичною доктриною.

Таким чином, актуальною постає необхідність дослідження рецепції римсько-правових ідей у сфері особистих немайнових прав, з метою з'ясування їх впливу на формування сучасних правових конструкцій, виявлення філософсько-правових основ цієї спадкоємності та обґрунтування перспектив удосконалення чинного цивільного законодавства України.

Аналіз досліджень. Дослідження рецепції римського права в сфері особистих немайнових прав активно проводяться в різних наукових сферах. Багато науковців у національній та міжнародній доктрині досліджують питання рецепції правових інститутів римського права. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі вчені, як І.Г. Бабіч, Н.Ю. Голубєва, О.В. Дзера, В.М. Зубар, Т.С. Ківалова, Л.А. Лунець, Р.А. Майданик, О.А. Підпригора, Й.О. Покровський, А.Р. Чанишева, Є.О. Харитонов та інші. У своїх працях вони детально розкрили як загальні питання впливу римського права на формування європейської цивілізації права, так і специфіку рецепції римських правових ідей у національній українській правовій системі.

Метою статті є з'ясування характеру, обсягу та значення рецепції римсько-правових ідей у формуванні інституту особистих немайнових прав у сучасному цивільному праві України. У рамках цієї мети передбачається дослідити основні римські правові підходи до захисту особистих благ, проаналізувати їх вплив на сучасну систему немайнових прав, окреслену в Цивільному ко-

дексі України, а також визначити концептуальні паралелі та елементи спадкоємності між римським правом і українською цивілістичною традицією.

Стаття також має на меті обґрунтувати значення історико-правового підходу для подальшого розвитку доктрини особистих немайнових прав і вдосконалення механізмів їх захисту в умовах правової євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Термін «рецепція» походить із латинської мови й у буквальному сенсі означає «прийняття» або «запозичення». У юридичному науковому дискурсі поняття «рецепція» почало активно використовуватись у другій половині XIX століття. Значний внесок у формування теоретичного змісту цього поняття здійснив німецький правник, представник історичної школи права Фрідріх Карл фон Савіньї. У своїх працях він доводив, що римське право не припинило свого існування після падіння Західної Римської імперії у 476 році, а продовжувало впливати на європейське правове середовище впродовж багатьох століть – через звичаєві норми, локальні правові акти та діяльність середньовічних правознавців. На відміну від своїх сучасників, які вважали, що рецепція римського права розпочалася лише в XI–XII століттях, Савіньї акцентував на спадковості та безперервності античної правової традиції. [1].

Згідно з визначенням, поданим у Юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка, рецепція – це процес «відродження, сприйняття ідей, принципів і положень системи права минулої епохи новою системою права» [2, с. 532].

У цьому контексті рецепція римсько-правових ідей виступає не як просте запозичення окремих норм, а як відтворення глибинних засад праворозуміння, які формувалися впродовж століть. Римське право, незважаючи на відсутність формалізованої категорії «немайнових прав», заклало основи правової охорони особистих благ, таких як гідність, репутація, тілесна недоторканність, свобода тощо. Через елементи деліктної відповідальності, акти приватної ініціативи та моральні уявлення про справедливість, давньоримське право забезпечувало певний рівень захисту особи як правового суб'єкта.

Ці підходи, адаптовані до нових соціально-правових реалій, знайшли своє відображення в сучасній цивілістичній доктрині. Сучасне українське право, як і багато інших правових систем, зберігає спадковість у сприйнятті особистих благ як самостійних юридичних цінностей, що підлягають охороні незалежно від майнового виміру.

Таким чином, рецепція у сфері особистих немайнових прав є не лише історичним фактом, а й чинником, що впливає на формування гуманістично орієнтованої правової системи. Вона засвідчує безперервність правової думки й відкриває можливості для подальшого удосконалення законодавства на основі цінностей, перевічених часом.

У сучасному українському законодавстві ідеї, споріднені з римською традицією охорони особистості, знайшли нормативне закріплення в системі особистих немайнових прав, що зафіксовані в Цивільному кодексі України. Так, відповідно до статті 269 ЦК України, фізична особа має особисті немайнові права, які є невіддільними від її особистості та не мають економічного змісту. Важливо, що закон визнає ці права такими, що підлягають захисту незалежно від будь-якого майнового посягання, що цілком узгоджується з концепцією правової автономії особи, властивою ще римському праву. [3].

Окрема глава Цивільного кодексу (глава 3 розділу II) містить положення щодо честі, гідності, імені, ділової репутації, недоторканності особистого життя, недоторканності тіла, свободи літературної, художньої чи іншої творчості, а також інших прав немайнового характеру. Ця структура демонструє нормативну спробу систематизувати й охопити різні аспекти особистого буття, що мають правову значущість.

Незважаючи на очевидну відмінність історичних контекстів, можна простежити ідеологічну спадкоємність між римською традицією й сучасним українським цивільним правом: обидві моделі визнають певні нематеріальні цінності особи як такі, що варті правового захисту. У римському праві це виявлялося у формі публічного засудження та морального відшкодування образ, тоді як у сучасному праві — через судовий захист, право на спростування недостовірної інформації, відшкодування моральної шкоди тощо.

Таким чином, Цивільний кодекс України, у своїх положеннях про особисті немайнові права, не лише продовжує гуманістичну традицію римського права, але й інтегрує ці положення у сучасну систему європейських правових стандартів.

Як зазначається в науковій літературі, саме під впливом грецької філософії римське право набуває внутрішньої логічної впорядкованості та концептуальної послідовності. На цьому етапі

розвитку основою правового мислення стає не релігійна традиція, а раціоналістичне світобачення, зосереджене навколо ідеї природного права (*ius naturale*). Це сприяє поступовому подоланню надмірного формалізму й відкриває шлях до більш гнучкого та адаптивного правового регулювання.

Початковий етап формування європейської правової традиції пов'язується саме зі Стародавнім Римом, де вперше було сформульовано цілісне уявлення про право як соціальний феномен. Римські юристи, спираючись на грецьке філософське підґрунтя, здійснили концептуальний перехід ідеї справедливості зі сфери морально-етичної у правову площину, надавши їй нормативного змісту. [4]

Такий підхід, як зазначає І.Г. Бабич, відкрив шлях до формування римського права не лише як технічного інструментарію, а як системи, здатної втілювати ідеї справедливості та раціонального порядку. Саме це дозволило римським юристам перетворити право на універсальну конструкцію, що могла застосовуватись у різних соціальних умовах, забезпечуючи баланс між формою й змістом, між правовим механізмом і моральною оцінкою.

У цьому контексті правові уявлення про особисту гідність, свободу та тілесну недоторканність також набувають нової глибини. Вони вже не розглядаються як виключно моральні або філософські категорії, а трансформуються у правові норми, що підлягають захисту – нехай і в специфічних, притаманних тій епосі формах. Саме поєднання правового формалізму з ідеєю природної справедливості створює передумови для зародження того, що сьогодні ми розуміємо як особисті немайнові права.

У подальшому ці ідеї стали теоретичною основою для багатьох інститутів цивільного права, зокрема й у сучасному українському законодавстві. Концепція людської гідності, що виводиться із природного права, знайшла своє відображення в Конституції України, а також у Цивільному кодексі, який гарантує охорону честі, імені, ділової репутації, недоторканності особистого життя. Тобто в сучасній правовій системі відтворюється та сама логіка, яка колись була закладена у римське правове мислення: право повинно служити справедливості, захищаючи не лише майнові, але й особисті, нематеріальні блага людини.

Загальна концепція зобов'язань у римському праві отримала системне формулювання у працях Гая, зокрема в його збірці «Інституції». У ній він зазначав: *omnis enim obligatio vel ex contractu, vel ex maleficio nascitur* – «кожне зобов'язання виникає або з договору, або з правопорушення» [1, с. 3]. Така класифікація відображала основне бачення джерел зобов'язань у римській правовій думці. Водночас юристи не обмежувалися лише цими двома підставами, визнаючи також існування інших форм виникнення зобов'язань, зокрема на підставі односторонніх дій чи фактичних обставин, що мали юридичне значення. [5]

Такий підхід до зобов'язань у римському праві демонструє високий рівень систематизації правових явищ, у тому числі й тих, що стосуються особистої сфери. Хоча класична концепція зобов'язань передусім застосовувалась у майнових відносинах, окремі правові механізми, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особистості (зокрема тілесним ушкодженням, образою честі чи гідності), також набували характеру зобов'язань. Таким чином, римське право не залишало поза увагою питання правового реагування на посягання на немайнові блага особи.

Саме на цьому ґрунті почала формуватися ідея про те, що зобов'язання можуть виникати не лише у сфері економічного обміну, але й як наслідок порушення особистих прав. Така концепція виявилася особливо плідною в контексті деліктного зобов'язання (*obligatio ex delicto*), де захист честі, гідності, тілесної недоторканності набував чітко вираженого правового характеру.

У сучасному цивільному праві України ця логіка збереглася, хоч і в трансформованому вигляді. Цивільний кодекс передбачає, що порушення особистих немайнових прав може стати підставою для виникнення зобов'язань щодо відшкодування моральної шкоди або поновлення порушених прав. Таким чином, можна говорити про концептуальну спадкоємність між римською правовою традицією та сучасною системою захисту особистості в цивільному праві.

З огляду на широке охоплення особистих немайнових прав у римському праві, важливо також звернути увагу на ті сфери, де особисті та майнові інтереси тісно взаємопов'язані. Однією з таких сфер є шлюбно-сімейні відносини, у яких особистий статус особи нерозривно пов'язаний із визначенням правового режиму майна, обов'язків подружжя та меж їх автономії. Римське право, як система, що еволюціонувала упродовж століть, виробило гнучкі механізми регулювання цих відносин, значна частина яких стала основою сучасного сімейного та цивільного законодавства.

Римська держава була однією з найрозвиненіших у стародавньому світі. Водночас, як і більшість великих цивілізацій, вона пройшла через глибокі трансформації в підходах до регулювання подружніх відносин, що в подальшому позначилося і на моделі правового врегулювання майнових аспектів шлюбу. Дослідження положень римського сімейного права дозволяє дійти висновку, що чимало інститутів і правових норм, які сьогодні є складовою нашого повсякденного правового буття, мають свої витоки саме в римському правовому мисленні. [6]

Так, уже в римському праві простежується розуміння того, що правовий статус особи у шлюбі потребує як захисту її особистих немайнових прав (наприклад, свободи волевиявлення чи поваги до особистості жінки), так і чіткого врегулювання майнових аспектів — порядку володіння, розподілу, спадкування. Такий комплексний підхід зберігається і в сучасному праві України, де правове регулювання подружніх відносин має як майнову, так і немайнову складову, а питання поваги до особистості, гідності, взаємної згоди є ключовими для законності й легітимності шлюбу.

Так, уже в римському праві простежується розуміння того, що правовий статус особи у шлюбі потребує як захисту її особистих немайнових прав (наприклад, свободи волевиявлення чи поваги до особистості жінки), так і чіткого врегулювання майнових аспектів — порядку володіння, розподілу, спадкування. Такий комплексний підхід зберігається і в сучасному праві України, де правове регулювання подружніх відносин має як майнову, так і немайнову складову, а питання поваги до особистості, гідності, взаємної згоди є ключовими для законності й легітимності шлюбу.

Разом із тим, слід враховувати, що римське право класичної епохи мало й суттєві обмеження у сфері правового статусу особи. Однією з характерних ознак цього періоду є відсутність універсальності у визнанні прав і свобод: при закріпленні прав за одними членами суспільства ці самі права повністю заперечувались щодо інших. Такий підхід зумовлював сприйняття людини не як носія суб'єктивного права, а як його об'єкта, що, своєю чергою, спричиняло правові обмеження в таких сферах, як шлюб, батьківство, материнство, власність тощо. Це свідчить про те, що, попри розвиток окремих елементів особистого статусу, римська правова традиція мала і внутрішні суперечності, які лише згодом були подолані в межах європейської гуманістичної правової моделі. [7]

Таким чином, сімейне право — ще одна сфера, де рецепція римських правових ідей відбулася не лише на рівні інституцій, а й у площині цінностей: поваги до особистості, балансу між правами та обов'язками, а також забезпечення справедливості у взаєминах між подружжям.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що інститут особистих немайнових прав у сучасному цивільному праві України має глибоке історико-правове підґрунтя, сформоване під впливом римсько-правової традиції. Римське право, зокрема в період його класичного розвитку, не лише заклало основу багатьох юридичних понять і конструкцій, але й започаткувало підхід до охорони нематеріальних благ особи через поєднання моральних принципів із правовими механізмами.

Завдяки впливу грецької філософії римське право стало носієм раціоналістичного підходу, де справедливість, гідність, тілесна недоторканність, соціальний статус особи почали сприйматися не лише як моральні цінності, а й як правові категорії. Інститути, які стосувалися захисту честі, репутації, тілесної цілісності, хоча й не мали чіткого нормативного оформлення як «особисті немайнові права», стали фундаментом для формування подібних категорій у подальших правових системах.

Цивільне законодавство України, зокрема положення Цивільного кодексу, успадкувало низку римсько-правових ідей, адаптуючи їх до сучасних реалій. Особисті немайнові права закріплюються як такі, що є невід'ємними від особи, не підлягають передачі, захищаються незалежно від майнового аспекту та мають бути відновлені у разі порушення. У цьому простежується спадкоємність концептуальних засад: від *actio iniuriarum* — до сучасного судового захисту честі, гідності, імені, недоторканності особистого життя.

Окрему увагу слід приділити і тим сферам, де особисті та майнові аспекти перетинаються, зокрема у шлюбно-сімейних правовідносинах. Як римське, так і сучасне українське право визнають цінність особистої автономії подружжя, об'єднуючи правову охорону немайнових прав із врегулюванням майнових відносин. Це свідчить про глибоку структурну та ціннісну рецепцію римської моделі в сучасному праві.

Загалом, рецепція римського приватного права в аспекті особистих немайнових прав є не лише історичним фактом, а й чинником правової ідентичності сучасного українського цивільного законодавства. Її осмислення має не лише наукову, а й практичну значущість, зокрема у процесі по-

дальшої гармонізації з європейськими правовими стандартами та розвитку системи ефективного судового захисту нематеріальних благ людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
2. Юридична енциклопедія: у 6 т. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5: П-С. 736 с.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435 – IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Бабич І.Г. Принцип справедливості – характеристика у римському приватному праві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_25_4.
5. Спасова К.І. Особливості інституту цивільної відповідальності за римським приватним правом. *Римське приватне право: здобутки європейські та глобальні: матеріали міжнародного колоквіуму (м. Одеса, 27 жовтня 2018 р.)* / За заг. ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонova. Одеса: Фенікс, 2018. С. 37–40.
6. Поліщук М.Г., Стещенко Р.Ю. Правове регулювання майнових відносин подружжя в римському приватному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 47(1). С. 155–158.
7. Кожевникова В.О. Правовий підхід до категорії «обмеження прав» суб'єктів сімейних відносин у стародавньому римському приватному праві. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 84–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2018_1_17.